

Некоторые религиозные аспекты скифской идеологии

Резюме

Статья посвящена исследованию некоторых спорных вопросов скифской религиозной идеологии. Поводом к ее написанию послужило появление монографии Д. С. Раевского «Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии», в которой впервые ставится вопрос о правомерности реконструкции скифской мифологии и религии как системы и о соотношении ее с религиозными системами иных индоиранских народов.

В статье дается развернутый анализ некоторых положений этой работы, касающихся трактовки одного из основных источников по скифской религии — легенды о происхождении скифов и ее главных персонажей. С предложенной Д. С. Раевским трактовкой скифской легенды как архаического «мифа творения» вряд ли можно согласиться. По мифологическому содержанию это скорее этиологический миф, где космогонические мотивы представлены отраженным образом. Как генеалогическое предание скифская легенда прежде всего связана с социальным строем общества, являясь его идеологическим отображением.

Вызывает возражение попытка прямого отождествления персонажей скифской и авестийской мифологии (Таргитая и Траэаоны) и трактовка Таргитая как фигуры космического значения, одного из основных божеств скифского пантеона. Наряду с другими персонажами генеалогической легенды он относится к иному, более низкому иерархическому уровню, чем верховные божества пантеона. Наиболее перспективным представляется исследование соотношения образов Таргитая и Колакся как двух типов первопредков, воплощавших различные функции царской идеологии. В образе Колакся ярче воплощены черты общеиранского типа первого человека, тогда как Таргитай, если принять его отождествление с Гераклом, олицетворяет тип воина-царя, ставшего во главе мифической генеалогии скифов в «героическую эпоху» их истории.

Существенный аспект работы — соотнесение скифской мифологической системы и социального устройства скифского общества с теорией трехфункциональной структуры индоевропейских мифов, разработанной Ж. Дюмезилем. Д. С. Раевский стремится доказать, что трехчленная схема была органически присуща скифской религиозной идеологии и составляла принадлежность не только мифических времен, но и реальной скифской действительности. Однако данные социальной терминологии и погребального обряда, привлекаемые для доказательства этого положения, представляют весьма скудный материал. В конечном же итоге выводы автора о значении трехчастных структур в идеологии и социальном строе скифского общества отличаются умеренностью, так как живучесть трехчленной схемы объясняется ее соотнесенностью с космической схемой, а в конкретно-историческом плане допускается смена трехчленной структуры двухчленной.

Н. О. ГАВРИЛЮК

Кераміка степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е.

Одним з основних джерел для вивчення етнічного складу населення Північного Причорномор'я залишається ліпна кераміка. Дослідженню керамічних комплексів окремих пам'яток степової зони приділяється велика увага. Вперше класифікація ліпної кераміки IV—III ст. до н. е. була здійснена Т. М. Кніпович на матеріалах городища поблизу ст. Єлизаветівської¹. Нею ж досліджено кераміку місцевого виробництва з Ольвії². Класифікація ліпного посуду Кам'янського городища, проведена Б. М. Граковим, і до цього часу залишається основною для степових скіфських пам'яток IV—III ст. до н. е.³ Велике значення для вивчення цього питання мають праці І. Т. Круглікової, Є. Г. Кастанаян,

¹ Кніпович Т. Н. Опыт характеристики городища у ст. Елизаветовской по находкам экспедиции Государственной Академии истории материальной культуры в 1928 г.— ИГАИМК, 1934, вып. 104.

² Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа «И».— Ольвия, т. 1. К., 1940.

³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.— МИА, 1954, № 36.

К. К. Марченка⁴. Крім того, опис та класифікація кераміки провадиться при публікації окремих поселень⁵.

За останні роки в результаті широких археологічних досліджень, здійснюваних у степу в зонах новобудов, нагромаджено значний матеріал, що походить не тільки з поселень, але й поховальних пам'яток, кераміка яких добре збережена і точно датована.

Для характеристики ліпної кераміки із степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е. ми користуємось колекцією з 183 посудин, знайдених у 150 курганах*, що складають 18—20% відомих нині степових скіфських поховальних пам'яток.

Ліпний посуд трапляється і у похованнях, і у залишках тризни. У насипах 29 курганів разом з уламками амфор виявлені фрагменти ліпних посудин: у чотирьох випадках фрагменти їх знайдено між камінням закладів вхідних ям поховань. Існував також звичай ставити ліпний посуд біля закладу, що перекривав вхід у поховальну камеру. Відомо 10 випадків такого розміщення посуду.

Аналогічні знахідки були й у багатих похованнях: у рові кургану Товста Могила виявлено уламки ліпної посудини, на дні вхідної ями № 1 впускного поховання № 1 Гайманової Могили знайдено нижню частину великого ліпного горщика. У 54 курганах кераміка містилась у поховальних камерах. У похованнях рядових скіфів ліпний посуд ставили в основному за головою небіжчика чи зліва від неї, поряд з напутньою їжею. В ногах знайдено сім посудин.

Серед 70 поховань з ліпною керамікою налічується 25 чоловічих, 19 дитячих, 16 жіночих, 4 парних. Чотири поховання з Степового Криму були груповими.

Багато посуду з поховань IV—III ст. до н. е. фрагментовано і не піддається реконструкції. Повністю збереглися 150 посудин, які й використані для класифікації.

За функціональним призначенням ліпна кераміка розподіляється на кухонну, столову і тарну. Найчисленнішу групу становить кухонний посуд. Основні типи останнього існують у пам'ятках Північного Причорномор'я протягом усього раннього залізного віку без особливих змін.

Нечисленною є група столового посуду. Якщо у передскіфський час він представлений місцевим ліпним і лошеним, то в IV—III ст. до н. е. його функцію виконує грецький імпортований та сіроглиняний кружальний.

Усі ліпні вироби відповідно до загальних обрисів форми поділяються на дві групи: закриті й відкриті. До першої належать посудини з діаметром вінець меншим за діаметр дна або таким самим (горщик, курильниця, гутуси, корчаги). У відкритих форм діаметр вінець перевищує діаметр дна (посуд банкоподібного типу, миски). Широкого розповсюдження набуває в IV—III ст. до н. е. такий вид закритого посуду, як горщики (їх близько 80). За розмірами вони розподіляються на малі (висотою від 4 до 10 см), середні (від 10 до 25 см) і великі (від 25 до 50 см). За формою шийки і вінець, що є головною типoutu-

⁴ *Кругликова И. Т.* К вопросу о негреческом населении Фанагории.— ВДИ, 1950, № 1; *Кругликова И. Т.* О местной керамике Паптикапсы и ее значении для изучения состава населения этого города.— МИА, 1954, № 33; *Кругликова И. Т.* Фанагорийская местная керамика из грубой глины.— МИА, 1951, № 19; *Кастанаян Е. Г.* Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки.— МИА, 1952, № 25; *Кастанаян Е. Г.* Художественные элементы в лепной керамике Боспора.— Античные города Северного Причерноморья. М., 1955; *Марченко К. К.* Классификация лепной керамики Ольвии второй половины IV—I вв. до н. э.— КСИА АН СССР, 1975, вып. 143; *Марченко К. К.* Лепная керамика V—III вв. до н. э. городища у ст. Елизаветовской на Нижнем Дону.— СА, 1972, № 1.

⁵ *Скуднова В. М.* Скифские памятники Нимфея.— СА, 21. М., 1946; *Мелокова А. И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. М., 1975.

* Автор влячний керівникам експедиції В. І. Бідзілі, В. В. Отрошенку, Ю. В. Болгрику, Є. В. Черненко, які дозволили ознайомитись з ще не опублікованим матеріалом.

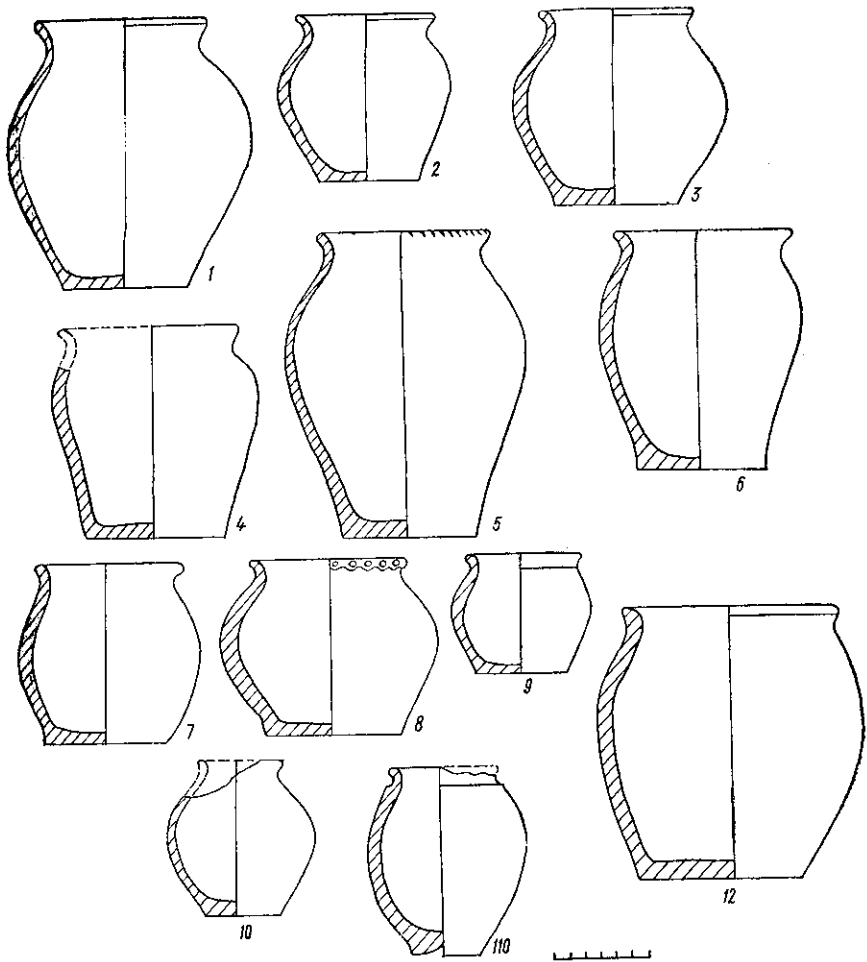

Рис. 1. Горщики першого типу:

1 — Широке II, к. 69, п. 2; 2 — Нижній Рогачик п. 6; 3 — Балки, к. 28, п. 5; 4 — Пересадівка, к. 3, п. 3; 5 — Шевченко III, к. 21, п. 1; 6 — Кут, к. 19, п. 2; 7, 8 — Фронтове, 9 — Велика Білозірка, к. 7, п. 1; 10 — Златопіль, к. 4, п. 2; 11 — Морська Кошара, к. 1, п. 2; 12 — Михайлівка, п. 3.

рюючою ознакою, горщики можна віднести до чотирьох типів. Форма тулубу у межах того чи іншого типу створює додаткові варіанти.

До першого типу належать горщики з різко відігнутими вінцями і дугоподібною у розрізі шийкою (за Б. М. Граковим теж перший тип)⁶. У похованнях IV—III ст. до н. е. поки що відомо 16 таких горщиків, які мають чотири варіанти. Перший характеризується тулубом з найбільшим розширенням по висоті у середній частині. Діаметр тулуба майже дорівнює його висоті. Придонна частина звужена, дно плоске. Таку форму мають горщики з кількох поховань: № 2 кургану № 69 групи Широке II, № 6 з поселення Нижній Рогачик, № 5 кургану № 28 поблизу с. Балки (рис. 1, 1—3).

До другого варіанту належать екземпляри з максимальним розширенням тулуба у верхній його третині. Придонна частина сильно звужена. Це, зокрема, горщики з поховання № 1 кургану № 21 групи Шевченко III, кургану № 3 поблизу с. Кічкас, з поховань № 2 (курган № 19 біля с. Кут) і № 3 (курган № 3 на околиці с. Пересадівка) (рис. 1, 4—6). Третій варіант представлений посудинами з бочкоподібним тулубом, виявленими в похованні № 2 кургану № 4 поблизу

⁶ Граков Б. Н. Указ. соч., с. 70.

с. Златопіль; № 2 кургану № 1 (уроч. Морська Кошара) і № 3 на могильнику біля с. Михалівка (рис. 1, 10—12).

Горщики четвертого варіанта приземкуваті, висота їх завжди менша ніж максимальний діаметр тулуба, в той час як діаметри вінець і дна майже рівні. Прикладом можуть бути посудини з скіфських поховань могильника поблизу с. Фронтове та поховання № 1 кургану № 7 біля с. Велика Білозірка (рис. 1, 7—9).

Висота горщиків першого типу від 10 до 18 см, діаметр вінець 5—13 см, тулуба — 10—18 см, донець від 5 до 8 см. Виготовлені вони з погано перемішаної глини, яка має значні домішки жорстви і шамоту. Випал середній, нерівномірний. Черепок на зламі тришаровий — темно-сірий, майже чорний всередині і світло-жовтий на внутрішній і зовнішній поверхні. Орнаментувались вироби цього типу не часто. Горщик з кургану № 21 групи Шевченко III має косі насічки, розміщені по краю вінець (рис. 1, 5). Пальцево-нігтьовими зачіпами, які також підкреслюють край вінець, прикрашений один з горщиків Фронтowego (рис. 1, 8).

У IV—III ст. до н. е. цей тип посудин поширений у матеріалах майже всіх відомих степових пам'яток. Найбільша їх кількість знайдена у скіфських похованнях, розташованих у Нижньому Подніпров'ї, на відрізьку території від порогів до Чорноморського узбережжя (рис. 6).

Тип горщиків з дугоподібною у розрізі шийкою з'являється в степових пам'ятках у сабатинівський період пізньої бронзи. Є вони і в матеріалах поселень білозірського етапу. Так, горщики третього варіанта з бочкоподібним тулубом близькі за формою до третього типу посудин Кіровського поселення⁷. Два горщики з різко відігнутими вінцями та дугоподібною у розрізі шийкою знайдено у похованнях чорногорівського та новочеркаського етапів раннього залізного віку⁸. Перший тип зафіксований також у ранньоскіфських пам'ятках: у похованні поблизу м. Дніпрорудний та на території Кіровського поселення⁹. У IV—III ст. до н. е. вироби цього типу трапляються не тільки в могилах, але й у матеріалах поселень: Єлизаветівського городища (I тип, 1-а група), Ольвії та приольвійських поселень¹⁰. Горщики з різко відігнутими вінцями і дугоподібною у розрізі шийкою відомі також у пам'ятках Боспору: у шарах IV—III ст. до н. е. Пантікапея Фанагорії, Мірмекія¹¹. Таким чином, ця форма кераміки є постійною для степових пам'яток на протязі довгого історичного етапу — з періоду пізньої бронзи до IV—III ст. до н. е.

До другого типу належать горщики (20 екз.) з високою, відігнутою у вигляді розтрубу горловиною (II тип, за Б. М. Граковим)¹². Вони мають відхилені вінця з заокругленим або плоским краєм. Висока шийка завужена в основі.

У горщиків першого варіанта тулуб з найбільшим розширенням у середній частині. Придонна частина сильно завужена. Дно плоске, невеликого діаметру. Таку форму мають посудини з поховання № 1 (кургану № 26), № 2 (кургану № 35), а також № 1 (кургану № 64 групи Широке II), № 2 (кургану № 48 поблизу с. Верхньотарасівка), № 2

⁷ Лесков А. М. Кировское поселение. Древности Восточного Крыма. К., 1970, с. 22.

⁸ Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976, с. 25.

⁹ Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской обл.— Новые исследования археологических памятников на Украине. К., 1977, с. 60—61; Лесков А. М. Указ. соч., с. 15.

¹⁰ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э., с. 126—129; Марченко К. К. Классификация лепной керамики Ольвии., с. 70—71; Штительман Ф. М.— поселения античного периода на побережье Бугского лимана.— МИА, 1958, № 50, с. 263.

¹¹ Кругликова И. Т. О местной керамике Пантікапея., с. 85; Кругликова И. Т. Фанагорийская местная керамика., с. 93; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритак, с. 252.

¹² Граков Б. Н. Указ. соч., с. 70.

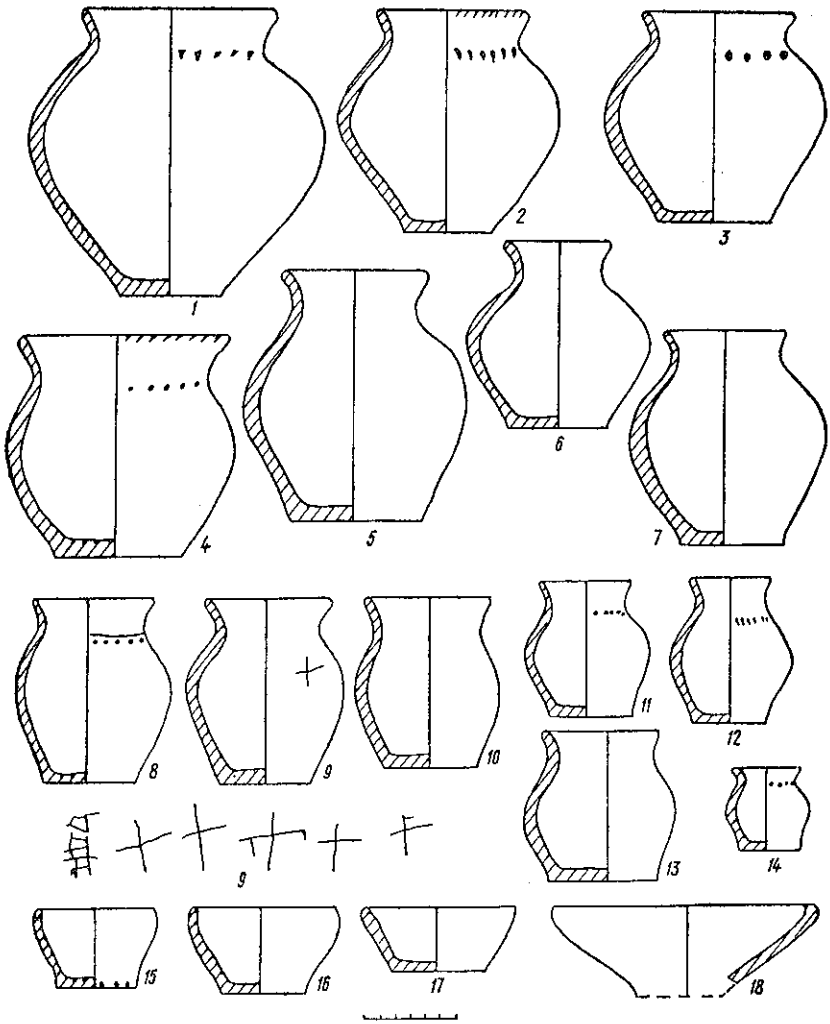

Рис. 2. Горщики другого типу і миски.

1 — Шевченко III, к. 1, п. 2; 2 — Шевченко II, к. 21, п. 2; 3 — Верхньотарасівка, к. 48, п. 2; 4 — Широке II, к. 26; 5 — Заповітне, к. 1, п. 2; 6 — Широке II, к. 64, п. 1; 7 — Широке II, к. 35, п. 2; 8 — Верхньотарасівка, к. 29, п. 1; 9 — Рисове, к. 6, п. 10; 10 — Новоолексіівка, к. 16, п. 3; 11 — Балки, Гайманове Поле, к. 30, п. 2; 12 — Злато-віль, к. 3, п. 1; 13 — Златопіль, к. 9, п. 1; 14 — Балки, Гайманове Поле, к. 16; 15 — Верхньотарасівка, к. 16; 16 — Широке III, к. 2; 17 — Шевченко, к. 35; 18 — Михайлівка.

(кургану № 1), № 2 (кургану № 21 біля с. Шевченко), № 2 (кургану № 1 поблизу с. Заповітне) (рис. 2, 1—7).

Другий варіант відрізняється від попереднього максимальним розширенням тулуба у верхній третині, за рахунок чого подовжується його придонна частина. До цього варіанта відносяться горщики з ряду поховань: № 1 кургану № 29 поблизу с. Верхньотарасівка, № 10 кургану № 6 біля с. Рисове, № 3 кургану № 16 на околиці с. Новоолексіівка (рис. 2, 8—10).

Висота горщиків другого типу від 11 до 19 см, діаметр вінець 6—13 см, тулуба 10—20 см, дна 6—10. Виготовлені вони з добре відмудленої глини з домішками піску та рослинних волокон. Глина темно-сірого, майже чорного кольору, злам одношаровий. Зовнішня поверхня заглажена, часто сильно закопчена. На денцях іноді є відбитки тканини.

Посудини цього типу найбільш орнаментована частина скіфської ліпної кераміки. Найчастіше вони прикрашені навколо основи шийки

рядом відбитків круглої (рис. 2, 4, 8) або трикутної (рис. 2, 1) у розрізі палички. Іноді основа шийки підкреслюється пальцево-нігтьовими (рис. 2, 3) або нігтьовими (рис. 2, 2) відбитками. Косими насічками орнаментовано край вінець (рис. 2, 2, 4). Орнамент горщика з похованням № 10 кургану № 6 поблизу с. Рисове досить незвичайний. На плічках посудини прокреслені п'ять хрестів і неправильна геометрична фігура (рис. 2, 9).

Найбільша кількість горщиків другого типу знайдена у скифських похованнях півдня сучасної Херсонщини, на території обмеженій Дніпровсько-Бузьким лиманом на заході і р. Молочною на сході (рис. 6). Вперше цей тип кераміки з'являється в шарах VI—V ст. до н. е. Німфея, Ольвії¹³ та інших поселень Нижнього Побужжя (наприклад, Велика Чорноморка)*, у IV—III ст. до н. е. горщики з горловиною у вигляді розтрубу розповсюджуються на територію всієї степової Скифії. Крім поховань і Кам'янського городища вони є в матеріалах Єлизаветівського городища, поселення поблизу с. Миколаївка, в шарах IV—III ст. до н. е. боспорських пам'яток¹⁴.

Горщики третього типу, які мають відігнуті вінця і високу, майже циліндричну шийку, у степових похованнях IV—III ст. до н. е. знайдено шість. Найбільше розширення тулуба припадає на середину його висоти. Дно плоске, досить широке. Це, наприклад, горщики з поховання № 1 (курган № 21, с. Верхньотарасівка), № 12 (курган № 2, с. Троїцьке), № 6 (курган № 23, с. Любимівка), з кургану № 12 біля с. Вільнянка (рис. 3, 3, 4).

Висота виробів цього типу від 12 до 24 см, діаметр вінець від 7 до 11 см, тулуба — від 12 до 20 см, дна — від 5 до 10 см. Дещо більших розмірів посудина з Вільнянки. Її висота 28 см, діаметра вінець 11, тулуба — 22, денця — 10 (рис. 3, 3). Виготовлені вони з глини, яка містить значні домішки, зовнішня поверхня заглажена.

Горщикам третього типу притаманна рельєфна орнаментация. Основа шийки екземпляра з Вільнянки підкреслена відтягнутим валиком, трикутним у розрізі (рис. 3, 3). Подібний валик, а також невеликі, вертикально розміщені наліпи орнаментують горщик з Любимівки (рис. 3, 4).

Посуд цього типу знайдено тільки в поховальних пам'ятках на території Низового Дніпра (рис. 6). Найближчі аналогії йому глекоподібні горщики з курганів поблизу сіл Вовківці і Келеберда¹⁵.

До четвертого типу ліпної кераміки, за класифікацією Б. М. Гракова, належать горщики з майже прямою горловиною¹⁶. Така посудина знайдена у похованні № 1 кургану № 45 групи Широке II. У неї ледве відігнуті вінця і пряма шийка, яка різко переходить в опуклі плічка. Придонна частина завужена. Висота 22 см, діаметр вінець 8 см, тулуба 17 см, дна 8 см (рис. 3, 6). Глина темно-сіра з домішками піску і рослинних волокон. На плічках є врізний орнамент у вигляді вертикальних відрізків, які звисають від горизонтальної лінії.

Досить незвичайний горщик з високою шийкою був знайдений у похованні № 2 кургану № 19 поблизу с. Кут (рис. 3, 5). Відігнуті вінця посудини переходять у шийку, яка має форму перевернутого зрізаного конуса. Перехід шийки в плічках підкреслений невеликим виступом. Тулуб майже кулястої форми, дно плоске, потовщене. Глина темно-сіра

¹³ Яковенко Е. В. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея. — Археологія, 1978, № 27, с. 38, рис. 1; Марченко К. К. Лепная керамика Ольвии и Березани. — Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, рис. 3, 7, 8.

* Фонди Ольвійського заповідника, № 73/221, 76/277, 73/15, 76/759.

¹⁴ Книпович Т. Н. Опыт характеристики городища..., табл. 1; Мелокова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка, с. 48, табл. 19; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, с. 224, табл. 5, 3, 4.

¹⁵ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1969, табл. IX, 1—3.

¹⁶ Граков Б. Н. Указ. соч., с. 74.

з дрібними домішками. Випал нерівномірний, зовнішня поверхня добре заглажена. Висота 14 см, діаметр вінець 6 см, тулуба — 14 см, дна — 7 см. Подібні горщики у пам'ятках IV—III ст. до н. е. невідомі.

Посуд малих розмірів, що трапився у степових похованнях IV—III ст. до н. е., представлений горщиками з горловиною у вигляді розтрубу, курильницями та гутусом.

Горщиків такої форми відомо шість. У них відігнута шийка із заокругленим або плоским краєм вінець. Тулуб з найбільшим розширенням у верхній його третині, придонна частина завужена. Дно досить великого діаметру, іноді воно виділяється невеликою закраїною. Цей тип представлений посудинами з поховань № 2 кургану № 3, № 1, кургану № 9 поблизу с. Златопіль, з курганів № 16 і 27, а також з поховання № 2 кургану № 30 групи Гайманової Могили (рис. 2, 11—14):

Висота горщиків від 6 до 10 см, діаметр вінець від 4 до 8 см, тулуба — від 6 до 10 см, дна — від 2 до 8 см. Посуд цього типу тонкостінний. Виготовлений з добре відмуленої глини, зовнішня поверхня заглажена. Майже всі горщики орнаментовані. Три з них мають відбитки круглої у розрізі палички, які підкреслюють основу шийки (рис. 2, 11, 14). Посудина з кургану № 3 поблизу с. Златопіль орнаментована рядом косих наколів, розташованих на плічках (рис. 2, 12).

Ці горщики є мініатюрним повторенням виробів другого типу середніх розмірів. Знайдені вони тільки у поховальних пам'ятках, слідів використання у побуті не мають. Слід звернути увагу і на те, що мініатюрні горщики виявлені в основному у похованнях дорослих (дитячим було тільки поховання з кургану № 16 групи Гайманового поля).

Ліпні курильниці походять із скіфських поховань степового Криму. Курильниця з кургану № 6 поблизу с. Іллічеве має прями віncia, відігнуті у вигляді розтрубу шийку і кулястий тулуб. Дно на високому піддоні, який у розрізі має вигляд перевернутого зрізаного конуса. Посудина товстостінна, висота її 12 см, діаметр вінець 7 см, висота піддона 2 см, діаметр 3 см. Внутрішня поверхня сильно закопчена (рис. 3, 11).

Курильниця з поховання № 1 кургану № 2 поблизу с. Виноградове відзначається відігнутими віnciaми, високою циліндричною шийкою і кулястим тулубом. Дно округле, без піддона. Висота 6 см, діаметр вінець 4 см, тулуба — 6 см, дна — приблизно 2 см (рис. 3, 9). Ще один екземпляр, знайдений у кургані поблизу с. Леніне, на відміну від згаданих вище, має витягнуті пропорції. Віncia відігнуті, шийка висока, майже пряма, тулуб з найбільшим розширенням в середній його частині. Дно оформлене як ніжка у вигляді зрізаного конуса. Висота посудини 19 см, діаметр вінець 6 см, висота ніжки 4 см, діаметр 8 см (рис. 3, 10).

Найбільш ранні курильниці, що нагадують за формою знахідки з Криму, як це було доведено Е. В. Яковенко¹⁷, виявлені у шарах VII ст. до н. е. Кармір-Блуру і в більш пізніх похованнях Прикубанія. Вузькогорла курильниця, подібна до кримських, була знайдена також у шарах IV—III ст. до н. е. в Ольвії¹⁸.

У дитячому похованні кургану № 13 поблизу с. Кут трапився ліпний гутус. У нього ледь відігнуті віncia, невисока дугаста в розрізі шийка. Найбільше розширення тулуба припадає на середину його висоти. Дно невеликого діаметра. У стінці горщика з одного боку є отвір з невисокою горловиною, яка має відігнуті віncia і дугоподібну в розрізі шийку. Виготовлена посудина з жовтої глини з дрібними домішками. За формою вона наближається до сіроглиняних гутусів місцевого виробництва (II тип) з поховань Ольвійського некрополя, які датуються

¹⁷ Яковенко Е. В. Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е.— Археологія, 1971, № 2, с. 91—92.

¹⁸ Марченко К. К. Классификация лепной керамики Ольвии., с. 73, рис. 1, 22.

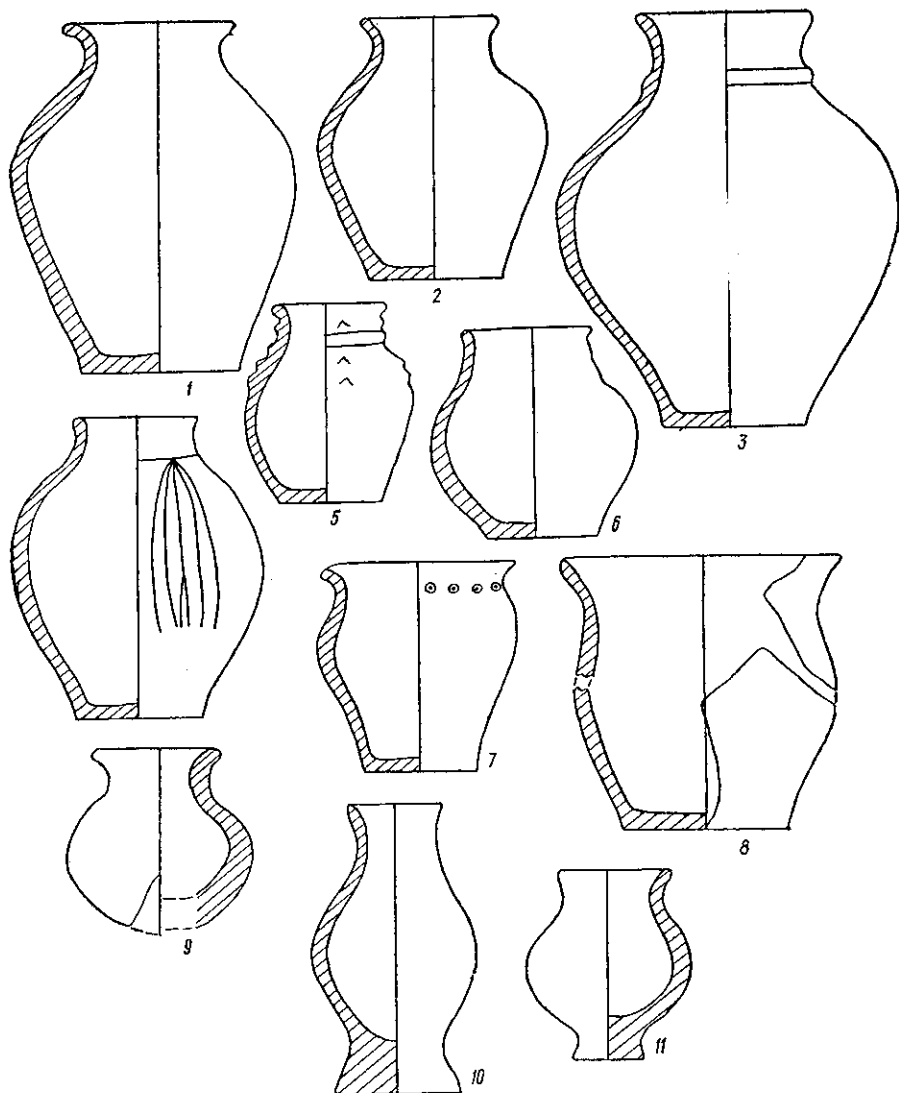

Рис. 3. Горшкики третього і четвертого типів. Банкоподібний посуд, курильниці:

1 — Верхньотарасівка, к. 21, п. 1; 2 — Троїцьке, к. 2, п. 12; 3 — Вільнянка, к. 12; 4 — Любимівка, к. 23, п. 6; 5 — Кут, к. 9, п. 2; 6 — Широке II, к. 45, п. 1; 7 — Аккермень, к. 17, п. 5; 8 — Львове, к. 5, п. 2; 9 — Виноградове, к. 2, п. 1; 10 — Леніне; 11 — Іллічове, к. 6.

першою половиною — серединою V ст. до н. е.¹⁹. Знахідка з Кута є ліпною імітацією елліністичних виробів.

Великі горшкики (висотою понад 25 см) представлені 12 екземплярами, іноді їх називають корчагами. Більшість з них знайдена у насипах курганів, серед залишків тризни. Тільки три посудини стояли у похованнях.

Більшість горщиків великих розмірів повторюють форми горщиків першого типу середніх розмірів. Вони мають різко відігнуті вінця і дугоподібну в розрізі шийку. До першого варіанта (горшкики з найбільшим розширенням тулуба в середній частині його висоти) належать знахідки з насипу кургану № 35 групи Шевченко, кургану II групи Широке III і з поховання № 3 кургану № 3 поблизу с. Пересадівка (рис. 4, 1—3).

¹⁹ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. К., 1974, с. 58, рис. 18, 3.

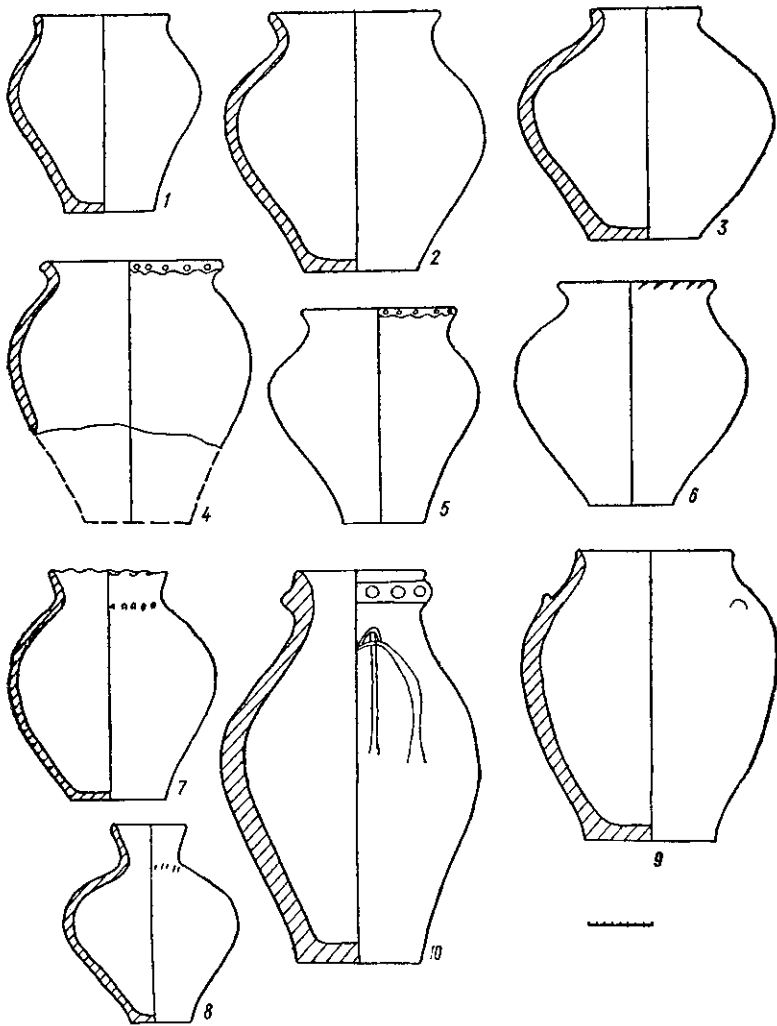

Рис. 4. Горшки великих розмірів.

1 — Широке III, к. 2; 2 — Шевченко, к. 35; 3 — Пересадівка, к. 3, п. 3; 4 — Леніне, к. 12, п. 1; 5 — Нижній Рогачик, п. 7; 6 — Іллічове, к. 8, п. 1; 7 — Шевченко III, к. 12, п. 1; 8 — Кічкас; 9 — Ковалівка VIII, к. 2; 10 — Шевченко, Гостра Могила, к. 2.

Другий варіант — це горшки великих розмірів з найбільшим розширенням тулуба у верхній його третині. Придонна частина сильно звужена, дно плоске, невеликого діаметра. До них належать зокрема горшки з поховання № 7 біля с. Нижній Рогачик, з кургану № 12 поблизу с. Леніне та кургану неподалік від с. Іллічове (рис. 4, 4—6). Висота посудин цього типу 26—40 см, діаметр вінець 17—36 см, тулуба — 24—40, дна — 12—16.

Всі горшки товстостінні, виготовлені з світло-сірої глини, яка має значні домішки. Зовнішня поверхня шорстка. Два з них орнаментовані. По краю вінець посудини з с. Іллічове розміщені косі насічки, по краю вінець горщика з с. Леніне — пальцево-нігтьові защипи (рис. 4, 4—6).

Горшки цього типу знайдені також у матеріалах поселень Єлизаветівського городища, де становлять 7% ліпної кераміки, та поселення поблизу с. Миколаївка²⁰.

²⁰ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э., с. 128; Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени..., с. 47, рис. 18, 7.

Ліпна кераміка з могил № 46 некрополя біля с. Кічкас і поховання № 1 кургану № 12 групи Шевченко III являє собою тип горщиків з горловиною у вигляді розтрубу (рис. 4, 7, 8). У посудини з кургану № 12 найбільше розширення тулуба припадає на середину його висоти (це відповідає першому варіанту). Дно плоске. Край вінець орнаментовано пальцево-нігтьовими зачіпами, а основу шийки горщика підкреслено відбитками штампа (рис. 4, 7).

До другого варіанта слід віднести горщик з Кічкаса. Найбільше розширення його тулуба припадає на верхню третину висоти. Основа шийки облямована рядом косих наколів. Висота посудини 25 см, діаметр вінець 10 см, тулуба — 22 см, дна — 7 см (рис. 4, 8).

Незвичайний горщик знайдено в кургані № 2 групи Ковалівка VIII (рис. 4, 9). У нього відігнуті вінця із загостреним краєм, невисока дугаста у розрізі шийка, тулуб бочкоподібної форми. Широке плоске дно підкреслене закраїною. На плічках — чотири прямокутні у розрізі наліпи. Висота посудини 38 см, діаметр вінець 20 см, тулуба — 32 см, дна — 16 см. Виготовлений горщик з погано відмуленої глини, в якій є численні домішки кварциту і шамоту. Глина сірого кольору з коричневатим відтінком, випал рівномірний, зовнішня поверхня шорстка. За характером обробки поверхні, складом глини та наявністю наліпів цей екземпляр можна віднести до групи гетьської кераміки, відомої за матеріалами поселення поблизу с. Миколаївки²¹. Крім того, аналогічні форми знайдені у могильнику Мурігол у Румунії²².

Горщик з поховання № 2 кургану № 1 групи Гостра Могила поблизу с. Широке (рис. 4, 10) має високу горловину з відігнутими вінцями і майже циліндричною шийкою. Найбільше розширення тулуба у верхній третині його висоти. Пропорції посудини дещо видовжені. Висота її значно перевищує максимальний діаметр. Придонна частина звужена. Дно плоске, великого діаметра. Шийка орнаментована цалпним валиком з пальцевими зачіпами. На плічках прокреслений орнамент у вигляді великої і малої дуг, розсічених вертикальною лінією. Велика дуга на кінцях подвоюється. Посудину виготовлено з майже чорної глини з домішками піску та шамоту і двічі випалено. Після первинного випалу нанесено досить товстий шар рідкої жовтої глини, по якому прокреслене зображення. Внаслідок повторного перебування у печі цей шар сильно потріскався. Слідів кіптяви немає. Висота 50 см, діаметр вінець 16 см, тулуба — 30 см, дна — 16 см.

Ми не включили описаний горщик у I тип, як це зробили автори публікації. У пам'ятках IV—III ст. до н. е. аналогій він не має. Правда, візерунок у вигляді прокреслених фігур нагадує мотиви орнаментування кераміки савроматських пам'яток²³.

До групи відкритих належать вироби банкоподібного типу і миски. Перші представлені відкритими посудинами, висота яких більше діаметра вінець, а шийка слабо намічена або зовсім відсутня. У банкоподібних форм скифського часу висока лійчаста горловина з ледве наміченою шийкою. Діаметр вінець перевищує найбільший діаметр тулуба, який припадає на середину його висоти. Придонна частина звужена, дно плоске. Такими є, наприклад, посудини з поховання № 2 кургану поблизу радгоспу Аккермень, № 2 кургану № 5 неподалік від с. Львова, фрагмент вінець з поховання № 2 кургану № 3 (с. Балки, III група). Висота їх від 14 до 18 см; діаметр вінець від 12 до 19 см, тулуба — від 10 до 17 см, дна — від 8 до 11 (рис. 3, 7, 8). Виготовлені вони з грубої глини. Аккерменська посудина орнаментована рядком наскрізних проколів, розміщеним в основі шийки.

²¹ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени., рис. 20, 20.

²² Vijor E. Săpăturile de salvare la Murigol.— SCIV, 6, N 3-4. 1955, pl. 11, 8.

²³ Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964.

Слід відрізнати кераміку цього типу скіфського часу від банкоподібних посудин сабатинівського і білозірського етапів пізньої бронзи, які зникають на початку раннього залізного віку. Еволюція цих форм скіфського часу, на наш погляд, проходила так. У чорногорівсько-новочеркаський час в степових пам'ятках Північного Причорномор'я з'являються тюльпаноподібні посудини, генетично пов'язані з керамікою черноліської культури (вони знайдені у похованні № 10 кургану № 3 поблизу м. Нікополя, № 6 кургану № 1 поблизу м. Нова Одеса²⁴ та в інших місцях). У ранньоскіфському похованні Єлизаветівського могильника²⁵ виявлено посудину, що має риси як тюльпаноподібних, так і банкоподібних форм і яка може бути перехідним типом до останніх. Зміни йдуть по лінії збільшення діаметра вінець і висоти горловини виробів IV—III ст. до н. е., діаметр вінець більше діаметра тулуба і дна, що й дало підставу назвати їх банкоподібними. Посудини цього типу відомі також у лісостепових пам'ятках — на лівому й правому берегах Дніпра²⁶.

Мисок у похованнях IV—III ст. до н. е. знайдено 10. Висота їх не перебільшує 6 см, а діаметр вінець набагато більший діаметра дна.

До першого типу належать миски, які мають форму перевернутого зрізаного конуса. Широко відігнуті стінки утворюють з площиною дна тупий кут. Цей тип представлений посудинами з поховання № 1 кургану № 35 поблизу с. Шевченко, двома мисочками з кургану № 13 неподалік від с. Кут та ін. Висота їх від 4 до 6 см, діаметр вінець від 7 до 16 см, дна — від 3 до 11 (рис. 2, 17).

У матеріалах доскіфських пам'яток такі миски невідомі. Найбільш ранні знахідки виявлені на Єлизаветівському городищі²⁷. Це VI тип ліпної кераміки Кам'янського городища²⁸. Трапляються вони також в пам'ятках лівобережного Лісостепу і на Правобережжі²⁹.

Другий тип характеризується мисками із загнутими усередину вінцями, їх іноді називають чашками. Ледве вигнуті стінки цих виробів звужуються до плоского, досить широкого дна. Таку форму мають посудини з поховання № 2 кургану № 16 поблизу с. Верхньотарасівка, № 1 кургану № 2 групи Широке III та ін. (рис. 3, 15, 16). Висота їх від 4 до 6 см, діаметр вінець від 6 до 14 см, дна — від 4 до 11 см. Глина світла з дрібними домішками. Найбільш ранні миски другого типу знайдені в матеріалах Німфея³⁰ у шарах, датованих другою половиною VI — початком V ст. до н. е. Крім того, вони є в матеріалах Кам'янського і Єлизаветівського городищ³¹.

Миска із загнутими до середини вінцями виявлена у могильнику поблизу с. Михайлівка (рис. 2, 18). Вона має сильно розхилені стінки і дно невеликого діаметра. Висота миски 7 см, діаметр вінець 18 см, дна — 4 см. Подібні форми характерні для пам'яток Лісостепу³².

Орнаментация кераміки IV—III ст. до н. е. одноманітна і небагата — з 80 горщиків прикрашено 32 екземпляри. Орнамент займає верхню

²⁴ Кривцова-Гракова О. А. Погребение на Никопольском курганном поле.— МИА, 1960, № 115, с. 18; Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976, с. 47.

²⁵ Брашинский И. Б. Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону.— КСИА АН СССР, 1973, вып. 133, с. 54.

²⁶ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., 1969, табл. XI, 16, 24; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.— САИ, 1967, вып. ДІ-4, табл. 10, 9.

²⁷ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э..., рис. 2, 9.

²⁸ Граков Б. Н. Указ. соч., с. 74.

²⁹ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья, табл. XIII, 13, 14, 18; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э., табл. 9, 1, 5, 11.

³⁰ Яковенко Е. В. Ліпна кераміка IV—V ст. до н. е. з Німфея, с. 39, рис. 4.

³¹ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э. ..., рис. 2, 10.

³² Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья, табл. IX, 4, 8, 10.

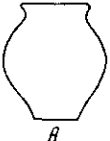

Час Тип	Сабатинів- ський	Білазир- ський	Чорногорівська- Новочеркаський	Скіфський	
	XIV-XII ст. до н. е.	XII-IX ст. до н. е.	IX-VII ст. до н. е.	Друга половина VII ст. до н. е.	IV-III до н. е.
 А					
 Б					
 В					
 Г					
 Д					
 Е					
 Е					
 Ж					

Рис. 5. Головні типи ліпного посуду степової Скіфії.

частину посуду — вінця, шийку, іноді плічка. Тільки у двох випадках він опускається нижче максимального діаметра тулуба (горщик з кургану № 45 поблизу с. Широке і № 2 біля с. Шевченко). За технікою виконання виділяються такі групи орнаментатії: рельєфна, прокреслена, відбитки штампів, пальцьово-нігтьові вдавлення і зашипи.

Сім цілих і кілька фрагментів горщиків прикрашені рельєфом. Найчастіше це валик гладкий (горщик з Вільнянки), з пальцьовими вдавленнями або косими насічками. Орнаментатія кераміки валиками найбільш характерна для посудин банкоподібної форми періоду пізньої бронзи³³. Рельєфний орнамент є також на деяких горщиках чорногорівсько-новочеркаського періоду і на керамічних виробих скіфської архайки. В V ст. до н. е. кількість горщиків з такою орнаментатією значно

³³ Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья. — МИА, 1971, № 177, с. 81, рис. 3, 6.

зменшується, а в IV—III ст. до н. е. майже зникає. Пальцево-нігтьові вдавлення, якими прикрашено валики, перемішуються на вінцях посудин.

У похованнях IV—III ст. до н. е. пальцево-нігтьовими вдавленнями орнаментовано 16 посудин. Цей вид орнаmentaції найхарактерніший для горщиків першого типу великих розмірів.

Відбитки штампів мають 11 горщиків. Роль штампа виконує трикутна або кругла у розрізі паличка. Відбитки розміщуються звичайно в основі шийки. Така орнаmentaція притаманна кераміці другого типу.

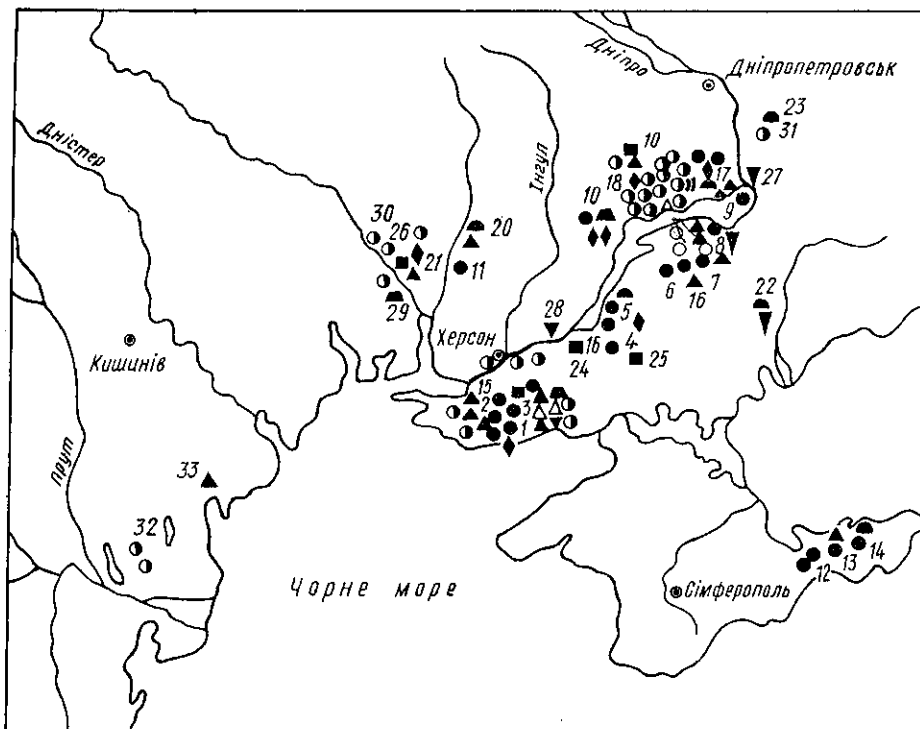

Рис. 6. Поширення головних типів ліпного посуду IV—III ст. до н. е. (поховання):

I — горщики п'ятого типу, II — горщики другого типу, III — горщики третього типу, IV — горщики четвертого типу, V — миски першого типу, VI — миски другого типу, VII — банкоподібний посуд, VIII — рідкісні форми посуду, IX — фрагменти.
 1 — Широке, 2 — Шевченко, 3 — Морська Кошара, 4 — Вільна Україна, 5 — Любимівка, 6 — Нижній Рогачик, 7 — Златопіль, 8 — Балки, 9 — Кічкас, 10 — Кут, 11 — Пересадівка, 12 — Фронтове, 13 — Іллічове, 14 — Леніне, 15 — Михайлівка, 16 — Заповітне, 17 — Верхньотарасівка, 18 — Нікополь, 19 — Піддубне, 20 — Отрадне, 21 — Нова Одеса, 22 — Троїцьке, 23 — Вільнянка, 24 — Привільне, 25 — Першохостянтинівка, 26 — радгосп «Комінтерн», 27 — Благовіщенськ, 28 — Львове, 29 — Ковалівка, 30 — Солдатське, 31 — Вільноуланівське, 32 — Новокам'янка, 33 — Борисівка.

Таким чином, вивчення ліпної кераміки з поховань IV—III ст. до н. е. дало можливість виділити дві основні групи посуду. До першої належить посуд, основні типи якого складаються у період пізньої бронзи і передскіфський період раннього залізного віку (рис. 5, А, Е). Сюди входять горщики першого типу, генетично зв'язані з керамікою білозірського етапу пізньої бронзи. Лінія розвитку не порушується і у чорногорівсько-новочеркаський період раннього залізного віку, і у часи скіфської архаїки. Посудини банкоподібної форми IV—III ст. до н. е. своїм походженням пов'язані з тюльпаноподібними горщиками чорногорівсько-новочеркаських поховань. Деякі старі традиції зберігаються в орнаmentaції ліпної кераміки (рельєфний орнамент).

Друга група складається з посуду нових для степу типів. У другій половині VI—V ст. до н. е. з'являються горщики з горловиною у вигляді

ді розтрубу. В IV—III ст. до н. е. цей вид кераміки стає пануючим у Степу (рис. 5, Б). На той самий час припадає поява горщиків третього (рис. 5, В) і четвертого (рис. 5, Г) типів, а також мисок з загнутими всередину вінцями (рис. 5, Є). У IV ст. до н. е. у степових пам'ятках поширюються миски першого типу (рис. 5, Ж). З цими формами кераміки виникають нові прийоми орнаментациї.

У VII—V ст. до н. е. проходить повільний процес витіснення основних груп кераміки передскіфського періоду, які можуть бути пов'язані з кіммерійським населенням. Але деякі типи посуду на основі етнічної спорідненості скіфів і кіммерійців продовжують існувати у скіфських степових пам'ятках. Можливо, цей факт археологічно підтверджує проникнення елементів кіммерійського населення до складу степової Скіфії.

Наявність другої, значно більшої групи кераміки свідчить про те, що з другої половини VII—V ст. до н. е. у Степу з'являються нові племена, які приносять з собою невідомі тут раніше форми ліпної кераміки. Цей висновок є ще одним аргументом на користь концепції О. І. Тереножкіна, який вважає, що скіфи не були автохтонним населенням Північного Причорномор'я і «передскіфська культура змінилась скіфською в Причорномор'ї не пізніше першої половини VII ст. до н. е., причому культура скіфів була у всіх відношеннях новою і цілком сформованою».

Слід підкреслити також, що кургани, де знайдена ліпна кераміка, концентруються у степовому правобережжі і лівобережжі Дніпра. Значні колекції дали могильники поблизу сіл Широке, Шевченко, Верхньотарасівка. Можливо, це викликано якимись особливостями господарського устрою племен вказаної території, а саме, існуванням землеробських поселень по обох берегах Дніпра.

Н. А. ГАВРИЛЮК

Кераміка степных скифских погребений IV—III вв. до н. э.

Резюме

В статье рассматривается лепная керамика скифских погребений IV—III вв. до н. э. Проведена классификация этой группы археологического материала, прослежена эволюция некоторых типов лепной посуды, определены границы их распространения. Автором выделены типы керамики, бытующие в степных памятниках, начиная с периода поздней бронзы, а также формы сосудов, которые являются новыми для Степи и проникают сюда вместе с продвижением скифских племен.

Проведено картографирование степных погребений IV—III вв. до н. э., содержащих лепную керамику. В результате выяснилось, что основная их масса концентрируется на обоих берегах Днепра. На основе этого наблюдения делается вывод об особенностях хозяйственного уклада скифских племен Степного Поднепровья.

П. І. ХАВЛЮК

Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя

Основним знаряддям для початкової переробки зернових культур у черняхівський час були ручні ротаційні жорна, які приводились в рух людиною. Винайдення «ручного млина» Ф. Енгельс вважав визначним досягненням стародавніх народів¹.

Знахідки таких жорен відомі майже на всіх селищах черняхівської культури. Але, на жаль, деякі дослідники не звертають уваги на мате-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Вид. 2-е, т. 21, с. 31.